

Декілька заміток щодо автокефалії*

ісрей Живко Панев,
*ліценціят права, ліценціят богослов'я,
докторант історії і цивілізацій,
викладач богослов'я та агіології
Інститут св. Сергія (Париж)*

Історія Православної Церкви XIX і XX ст. відзначається збільшенням кількості автокефальних Церков. Православна література багата на публікації, що стосуються появи автокефалії в цей період історії Церкви. Дискусії стосовно автокефалії забарвлені також та шовіністичними висловлюваннями та суперечками, які загострювали відносини між православними Церквами, збентежували вірних та дискредитували Церкву в очах неправославних.

У церковній історіографії цю проблему обговорювали різними способами. На думку одних, Православна Церква розділена на декілька незалежних Церков, існування яких доводить, що Православна Церква посідає справжню єдність, яка властива Церкві.¹

На думку інших, автокефалія — термін майже політичний. Для них поняття автокефалії зводиться до того, що представляє різні православні Церкви, які емансипувалися, мають власні адміністративні й духовні керівні центри та юридичні межі, які збігаються з межами держав, на території яких вони діють.

У такому підході можемо бачити перегук із теорією грецького каноніста Теокліста Фармакідона, розробленою 1820 р., згідно з якою Церква є незалежною лише у своїх внутрішніх справах — стосовно догм та обряду, тимчасом як адміністративне управління «національною» Церквою та її стосунки з іншими Церквами є суто в компетенції державної влади.²

Цей принцип — «одна автокефальна Церква в одній незалежній державі» — було схвалено й розгорнуто згодом, 1879 р., у листі Константинопольського патріярха Йоакима III стосовно визнання Сербської Церкви. Цей лист є відповіддю на листи сербського князя Мілана Обреновича та Белградського митрополита Михайла, які просили визнати автокефалію Сербської Церкви. Після старанного вивчення питання патріярх Йоаким III і його Священний Синод визнали: автокефалія «місцевої Церкви може бути запроваджена не тільки відповідно до історичного значення міст і областей християнства, але й до політичного стану народів і націй». Натякаючи на канон 28 Халкедонського Собору та на думку св. Фотія, патріярх Йоаким III знову підтвердив, що

* Стаття вийшла спершу французькою мовою: Jivko Panev. Quelques remarques sur l'autocéphalie // *Contact: Revue française de l'Orthodoxie* 170 (Courbevoie 1995) 125–134, а згодом англійською: Jivko Panev. Some Remarks on the Notion of Autocephaly // *Sourozh: A Journal of Orthodox Life and Thought* 63 (Oxford 1996) 25–32.

¹ Див.: Sergey Troitsky. Autocéphalie ecclésiastique // *Messenger de l'exarchat du patriarcat russe en Europe occidentale* 11 (1952).

² Див.: Spyridon Galanis. Comment fut déclarée l'autocéphalie de l'Église grecque // *Contacts* 133 (1986) 37–47; 134 (1986) 128–148.

«церковне право, переважно це, що стосується епархій, відображає зазвичай, політико-адміністративний поділ країни».³ Отже складається враження, що автокефалія полягає в наданні національним Церквам (у сучасному розумінні цього слова) привілею, який до цього часу був зарезервованим п'яти патріярхам візантійської пентархії.

На противагу цьому, дуже мало знаємо про термін «автокефалія» і зміст, який у нього вкладали, в давні часи та в Середньовіччі.⁴ Тим більше, що цей період — найблисучіша епоха в історії канонічного права Православної Церкви. Це та епоха, за котрої відбулося народження всіх канонічних норм, які творять вселенське право Православної Церкви; також це період виникнення збірок, які ще й до сьогодні є джерелом цього права.⁵

У чудовій статті «Становище християнського історика»⁶ отець Георгій Флоровський цитує Марка Блока, який каже, що «християнство є релігією істориків».⁷ Можемо додати: християнська релігія є щоденним запрошенням до вивчення історії.⁸ Справді, історія є вивченням минулого. Також вона — інтерпретація джерел. Що є історичним джерелом? Історичне джерело існує тільки в контексті історичного дослідження. Речі самі по собі німі, як і тексти та промови: вони промовляють лише тоді, коли ми їх розуміємо; вони відповідають лише тоді, коли їх запитуємо.

Однак кожне дослідження апріорі припускає, що воно здійснюватиметься в певному напрямі. Для початку треба мати керівний дух. Лише в контексті дослідження під певним кутом зору «речі» стають джерелами. Справді, історичні джерела не можна трактувати як сліди або відбитки минулого. Вони є більше свідченнями, ніж слідами. Ось слова Бенедетто Кроче:

Історія не хроніка. Хроніка — тільки труп історії. Хроніка є річ, комплекс звуків та інших знаків. Тимчасом як історія є актом духу. «Речі» стають джерелами тільки в процесі пізнання. Історичні джерела не існують поза цим процесом.⁹

Питання, які ставить історик, — це питання значення і розуміння. Історія починається тільки тоді, коли пам'ятки стають зрозумілими. Перший крок правдивого тлумачення полягає в тому, щоби вловити дух письменника чи головних дійових осіб історичної події.

З цієї причини, коли я собі поставив запитання про автокефалію, я відчув необхідність не тільки вдаватися до самих джерел цієї інституції (канонів, рішень і постанов імператора), але також розуміти їх у світлі православної еклезіології — такої, якою вона розвинулася від початків і яка залишилась впродовж століть принципом кожної форми організації Церкви.

³ Ништефор Дучич. *Историйа Српске Православие Цркве*. Београд 1894, с. 232–236.

⁴ Тобто від апостольських часів аж до падіння Константинополя 1453 р.

⁵ Див.: Alexis Khiazeff. *Cours du droit canonique*. Paris 1980, с. 78.

⁶ Георгий Флоровский. Положение христианского историка

[<http://www.krotov.info/library/f/florov/predicam.html>] (сайт *Библиотеки Якова Кротова* переглянуто 12 березня 2007 р.).

⁸ Марк Блок. Апология истории или ремесло историка [http://www.krotov.info/library/b/blok_m/blok.html] (сайт *Библиотеки Якова Кротова* переглянуто 12 березня 2007 р.).

⁸ Пор.: F. M. Powicke. *Modern Historians and the Study of History*. London, 1955, с. 227–228.

⁹ Benedetto Croce. *Teoria e storia della Storiografia*. Bari 1948, с. 11.

Треба намагатися відновити історію творення автокефалії кожної Церкви в рамках церковної організації Візантійської імперії. Ці випадки численніші, ніж ми здебільшого вважаємо, і сама їх різноманітність дозволяє засвоїти дорогоцінний урок для теперішньої епохи.

Щодо першого періоду, доби античності, то без усякої ідеалізації є зрозумілим, що в ньому, більшою чи меншою мірою, відображено канонічну практику, основу на здоровій еклезіології. У Середньовіччі бачимо зародження церковних організацій, які служитимуть основою для формування автокефалії в ХІХ ст.

Щоб розуміти автокефалію, у будь-якому аналізі треба взяти як вихідну точку місцеву Церкву. Кожна Церква, з'єднана зі своїм єпископом, у якій служиться таїнство пресвятої Євхаристії, перебуває всередині єдиної, святої, соборної й апостольської Церкви не тільки як частина її, але як сама повнота, тією мірою, якою вона сопричасна з цією повнотою, в єдності Святого Духа, оскільки вона сама є Церквою єдиною, святою, соборною й апостольською, тобто повнотою і Тілом Христовим.

Зв'язок між Церквою в світі і місцевими церковними округами можна порівняти зі зв'язком, що впливає з подібності між різними колами, однак не із зв'язком, що впливає з єдності між неповними окремими частинами. Замість постійного центру єдності існує принцип взаємного визнання місцевих Церков, який надає основу, перефразовуючи церковного історика Євсевія, «спільному союзові» Церков. Таке визнання було й залишається обов'язковим. Воно виявлялося в «наданні права першенства» під час Літургії єпископам, які відвідували іншу Церкву, в обмінах, рекомендаційних листах для вірних, що переходили з одного місця в інше, у соборах та обов'язковій присутності сусідніх єпископів на єпископських хіротоніях.

Таким чином будь-яка церковна організація повинна виражати цей союз, у тому числі автокефалію. Будь-яка Церква, відділена від інших, перестає бути «Церквою католицькою». «Сопричастя» Церков є необхідною потребою для кожної Церкви.

З позицій розуміння цього принципу автокефалія є формою такого «сопричастя», ціль якого — виявляти католицтво Церкви, і це у світлі тринітарного богослов'я. Існує точна відповідність між тринітарним богослов'ям і православною еклезіологією.¹⁰

Однак у всі часи церковні інституції мали тенденцію розвиватися незалежно від еклезіології, йдучи за власною внутрішньою логікою.

Як і всякі інші питання, що стосуються над'єпархіяльних структур, у період, який ми досліджуємо, автокефалію запроваджували або рішенням Вселенського Собору (Кіпр), або через ініціативу матірної Церкви (Антіохійської для Грузинської), або царським указом (Юстиніана Пріма, архієпископство Равенни, Болгарська Церква в 927 р., архієпископство в Охриді за короля Василя II у 1019 р.), або через двосторонні урядові угоди (автокефалія Сербської Церкви).

Протягом століть вплив нецерковних чинників змінив розуміння автокефалії, а її архієпископські структури значно змінилися. В античності кожна провінція становила

¹⁰ Поп.: Jean Zizioulas. *Christologie, Pneumatologie et institutions ecclésiastiques // Les Églises après Vatican II : Actes du Colloque international de Bologne* [=Théologie historique, 61]. Paris 1980, с. 131–148.

автокефальну Церкву. Візантійський каноніст Вальсамон у коментарі до канону 2 Константинопольського Собору каже, що формально всі керівники провінцій (митрополій) були автокефальними і що їх вибирали синоди відповідних провінцій. Ця система була проголошена на I Вселенському Соборі. Після визначення (канонами 4 і 5) меж компетенцій всередині митрополій Отці Собору в Нікеї визнають і впорядковують округи та вищі юридичні інстанції провінції, як це усталилося ще в доконстантинівську епоху.

Порівнюючи адміністративний поділ Церкви з політичним поділом східних провінцій у державній системі, можемо побачити, що Церква, на початку IV ст., офіційно прийняла адміністративний поділ імперії як основу своєї власної організації.

Той факт, що «принцип пристосування»¹¹ був продиктований суто практичними міркуваннями, доводить канон 9 Антіохійського собору:

Єпископи кожної провінції повинні знати, що єпископ, який головує над митрополією, є відповідальний за всю провінцію, бо ж до митрополії вирушають з усіх усюд люди, котрі мають якісь справи до залагодження. Отож було вирішено, що він теж займе перше місце щодо почестей і що інші єпископи, відповідно до давніх правил, запроваджених нашими отцями, не зможуть нічого зробити без нього, хіба що керувати своїм містом з його сільськими місцевостями; кожен єпископ насправді є володарем своєї єпархії, і він зобов'язаний керувати нею з побожністю та пильнувати сільські місцевості, які залежні від його єпископського міста; він повинен теж висвячувати пресвітерів і дияконів, робити все розсудливо. Але поза тим він не може нічого робити без згоди єпископа митрополії, який так само не має нічого вирішувати без думки інших єпископів.¹²

Цей принцип строго територіальний, тобто церковні округи збігаються з державними провінціями. Церква не організовується абстрактним способом. Для неї цей принцип слугує в першу чергу для того, щоб висловити «сопричастя і добрий порядок етаксії Церкви».¹³ Отці Константинопольського Собору (381 р.) ділять Схід на п'ять надокругів, що відповідають п'ятьом державним дієцезіям префектури Сходу: Єгипет (Александрія), Схід (Антіохія), Азія (Ефес), Понт (Цезарія Кападокійська), Тракія (Гераклея і пізніше Константинополь).¹⁴ Керівники цих п'яти надокругів матимуть право управління чи

¹¹ Див.: Francis Dvornik. *Byzance et la primauté romaine*. Paris 1964.

¹² Див.: Поместный собор — Антиохийский, кан. 9 [<http://agioskanon.ru/sobor/011.htm>] (Веб-сторінку *Канон: Свод законов Православной Церкви* переглянуто 13 березня 2007 р.).

¹³ Пор.: G. A. Rhallis, M. Potlis. *Σύνταγμα τὸν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*. Αθήνα 1852–1859, т. 4, с. 548.

¹⁴ «Канон 2: Місцеві єпископи нехай не поширюють своєї влади поза межами своєї єпархії та не змішують церков: згідно з канонами єпископ Олександрії нехай керує лише єгипетськими церквами; єпископ Сходу нехай керує тільки церквами Сходу; Антіохійська Церква нехай має привілеї згідно з нікейськими канонами; також єпископи азійських єпархій нехай керують лише церквами в Азії; єпископи понтійські нехай ведуть справи тільки в понтійських областях; фракійські лише в Фракії. Без запрошення єпископ не повинен іти поза свої межі для посвячення або для якогось іншого церковного розпорядження. При дотриманні цих церковних правил ясно, що справи кожної області повинен вирішувати Собор тієї області, як було ухвалено в Нікеї. Божими церквами в іноплеменних народів треба керувати згідно з дотепер наявними традиціями Отців» (Канони 150 єпископів, зібраних на Другому Вселенському соборі в Константинополі 381 р.

нагляду (οἰκονομεῖν). Отже, саме дієцезія, а не провінція представляє автокефальну повноту.¹⁵

Після п'яти століть церковний адміністративно-правовий поділ, встановлений Отцями в Нікеї, було перетворено в систему п'яти церковних надокругів, згодом названу пентархічною.

Юстиніян I (527–565) ввів формально систему пентархії (без цієї назви) як у законодавстві, так і в церковній політиці.¹⁶ Правителі цих п'яти надокругів отримують патріяршу гідність (слово «патріярх» остаточно закріплюється в епоху Юстиніяна).¹⁷

Канон 36 VI Вселенського Собору підтверджує, що ця система була прийнята й затверджена на вселенських соборах, вводячи ієрархічне співвідношення між п'ятьма престолами:

Поновляючи ухвалу ста п'ятдесяти святих Отців, що зібрались були в цьому Богом береженому й царственному місті, і шестисот тридцяти, що збирались у Халкидоні, і ми ухвалюємо, що Константинопольський престол має рівні привілеї з престолом Старого Риму і, як той, хай звеличується в церковних діях, будучи другим після нього, а потім престол великого міста Олександрії, потім Антіохійський престол, а за ним престол міста Єрусалиму.¹⁸

Однак теорія патріярхатів не тільки не зникла, але й була зміцнена, зокрема в період великих богословських суперечок. Наприклад, св. Теодор Студит задля боротьби з імператорським втручанням у догматику заявляє, що авторитет у цій сфері належить Церкві в її повноті, представленій п'ятьма патріярхатами.¹⁹

За золотої візантійської доби пентархія представляла ідеальний порядок Церкви: ідеал гармонії, взаємної підтримки, координації і, головне, згоди.²⁰

Незважаючи на теорію п'яти патріярхатів, були інші Церкви, які мали право призначати своїх єпископів і називалися автокефальними Церквами. Це:

1. Церква Кіпру, автокефалію якої було затверджено на III (381 р.) і VI (680–681 рр.) Вселенських Соборах.
2. Церква Грузії, яка отримала свою автокефалію від Антіохії (484 р.).

[http://www.icl.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=146&Itemid=68] (Веб-сторінку Інституту церковного права ім. свцмч. Андрія Іщака переглянуто 13 березня 2007 р.).

¹⁵ Пор.: G. A. Rhallis, M. Potlis. *Σύνταγμα*... т. 2, с. 171.

¹⁶ Justiniani Principis Novellae Constitutiones 109; 123, кол. 22; 126, кол. 3; 131, кол. 2.

¹⁷ Пор.: Elie Méliá. *Pentarchie et primauté // La primauté romaine dans la communion des églises / Comité mixte catholique-orthodoxe en France. Paris 1991, с. 74–103.*

¹⁸ Канони 227 єпископів, зібраних на П'ято-Шостому Вселенському Трульському соборі в Константинополі [http://www.icl.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=149&Itemid=68] (Веб-сторінку Інституту церковного права ім. свцмч. Андрія Іщака переглянуто 13 березня 2007 р.).

¹⁹ Theodorus Studita. *Epistulae*, Ep. 124 // *PG* 99, 1417. Athenae 1988.

²⁰ Див.: Лист Петра з Антіохії (1054), надісланий П'єру з Градо: «Людським тілом управляє одна голова, але у нього багато членів, якими управляють його п'ять чуттів. Також Тіло Христове — Церква вірних — складається з різних націй, або членів, які управляються в той же спосіб п'ятьма чуттями — це значить п'ятьма престолами, якими управляє єдиний голова, сам Христос» (*Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saeculo undecimo composita extant / ред. С. Will. Leipzig 1861, с. 211–212.*

3. Архиепископство Юстиніяна Пріма, яке 535 р. стало автокефальним за рішенням імператора Юстиніяна.
4. Архиепископство Равенни, яке 666 р. стало автокефальним на підставі рішення імператора Константина II.
5. Церква Болгарії в 927 р. отримала статус патріархії від Константинопольського патріарха.
6. Архиепископство Охриду (1019 р.) стало автокефальним на підставі рішення імператора Василя II.
7. Церква Сербії на прохання святого Сави та завдяки наполегливості імператора Теодора Ласкаріса 1219 р. добилася статусу автокефалії від Вселенського Патріарха Мануїла I в Нікеї.

В імператорську епоху існувала тенденція до централізації спочатку навколо патріархатів, а потім довкола єдиного центру — Константинополя.

Теперішні непорозуміння походять від переоцінки значення автокефалії. Вона ототожнюється з місцевою Церквою, тимчасом як вона завжди була способом церковної організації. Наприклад, це право єпископів певної території, обмеженої емпіричними даними (за принципом адаптації до державних кордонів, давніх звичаїв), вибирати своїх колег, включно з першоієрархом, без зовнішнього втручання. Єдиним канонічним обмеженням є число єпископів, які звершують висвячення нових єпископів після таких виборів: їх має бути щонайменше три.²¹ Отже, автокефальна одиниця повинна включати чотири єпархії, щоб могли висвячувати єпископів без зовнішньої допомоги, якщо один з єпископських престолів опорожнюється.

Автокефалія стала сьогодні синонімом національної Церкви. Це поняття викликало філетизм. Філетизм, або релігійний націоналізм, є однією з найгрізніших ран сучасного православного світу. Вид філетизму існує також, напевно, у неправославних, як, наприклад, серед католиків (Польща, Хорватія) та англіканців, і серед нехрещених (мусульман і юдеїв).

Таким чином, автокефалію Церкви розуміють як необхідну умову для суверенітету держави і націй. Слід зауважити, що всі православні Церкви Балкан у XIX–XX ст. (за винятком Сербської Церкви) пройшли через деякий період схизми: Грецька Церква — 17 років (1833–1850), Румунська Церква — 21 рік (1864–1885), Болгарська Церква — 72 роки (1872–1948), Албанська Церква — 15 років (1922–1937).

І на закінчення хотів би процитувати те, що писав великий богослов Сербської Церкви о. Юстин Попович з цього приводу в статті 1923 р.:

Церква — це божественно-людська вічність, поставлена плоттю в обмежені рамки часу і простору. Вона у світі, але вона не від світу цього (Йо. 18:36). Вона виявляється в цьому світі, щоб підняти цей світ угору, звідки, зрештою, вона сама приходить у цей світ. Церква є вселенською, соборною, божественно-людською, вічною; і, отже, це непростиме богохульство проти Христа і проти Святого Духа зробити з Церкви національну інституцію і

²¹ Див.: Pierre L'Huillier. La pluralité des consécrateurs dans les chirotonies épiscopales // *Messenger de l'exarchat du patriarche russe en Europe occidentale* 42–43 (1963).

звукити її до низьких перспектив і до вузьких національних методів, обмежених і скороминучих... Час закінчується — і зараз уже 12-та година, коли наші церковні представники мають перестати бути виключно слугами націоналізму, щоб бути ієреями й першоієреями (єпископами) в єдиній, святій, соборній і апостольській Церкві. Тому, що ціль Церкви є наднаціональною, вселенською і вселюдською, у Христі об'єднане все людство, без виключення націй, рас, соціального класу: немає юдея, ні грека, немає раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, — бо всі ви єдині в Христі Ісусі (Гал. 3: 28), бо все та в усьому Христос (Кол. 3:11).²²

²² Justin Popovich. *L'homme et le Dieu-homme*. Lausanne 1989, с. 70–71.